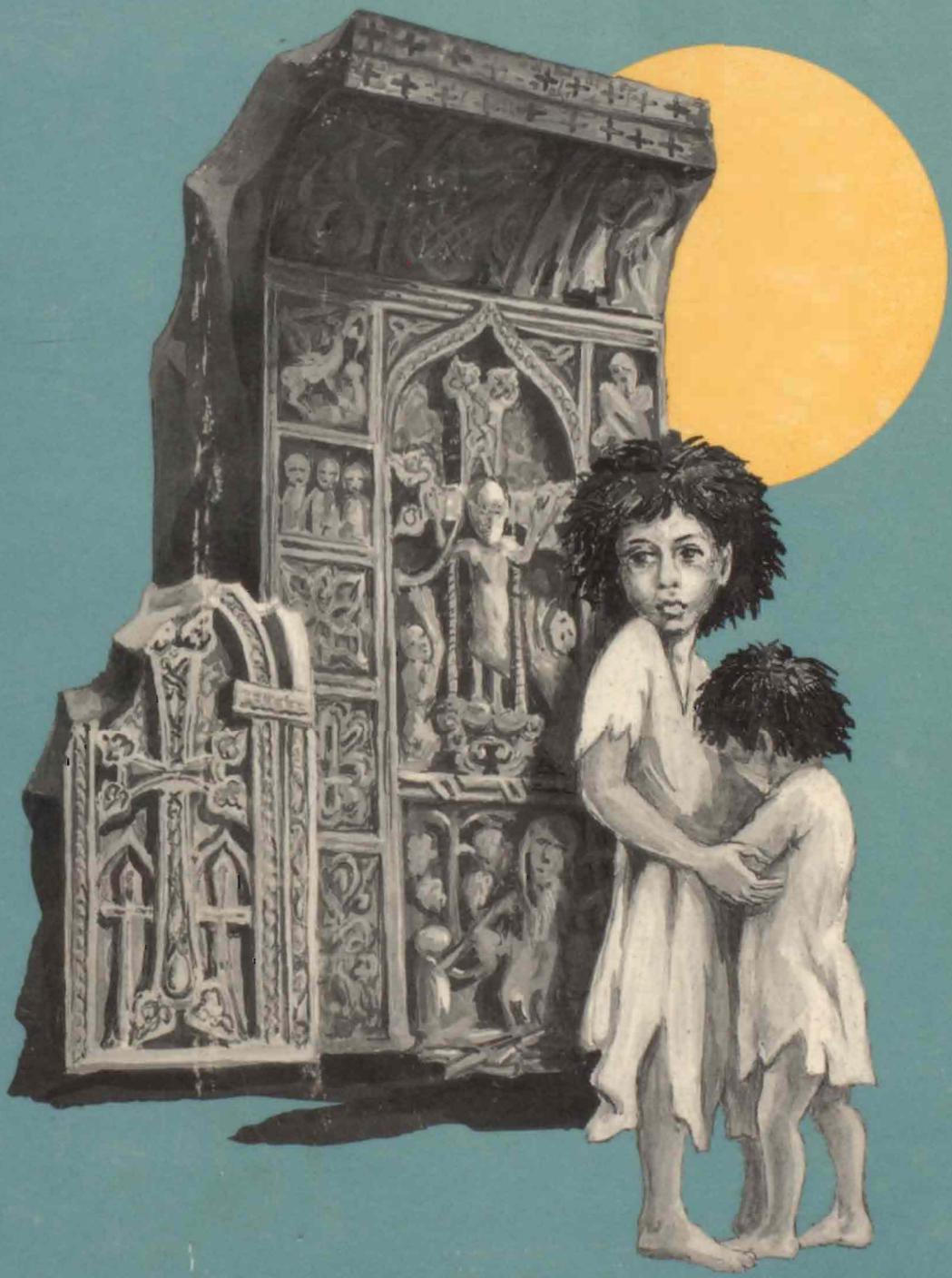
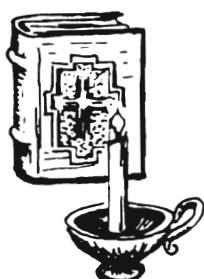

ԲԱՅ ՈՐՔԵՐԸ ՄԵԾ ԵՊԵՄԻ

ԼԻՊԱՐԻՏ ԱԶԱՏԵԱՆ

իսյ որբերը
մեծ եղենակի

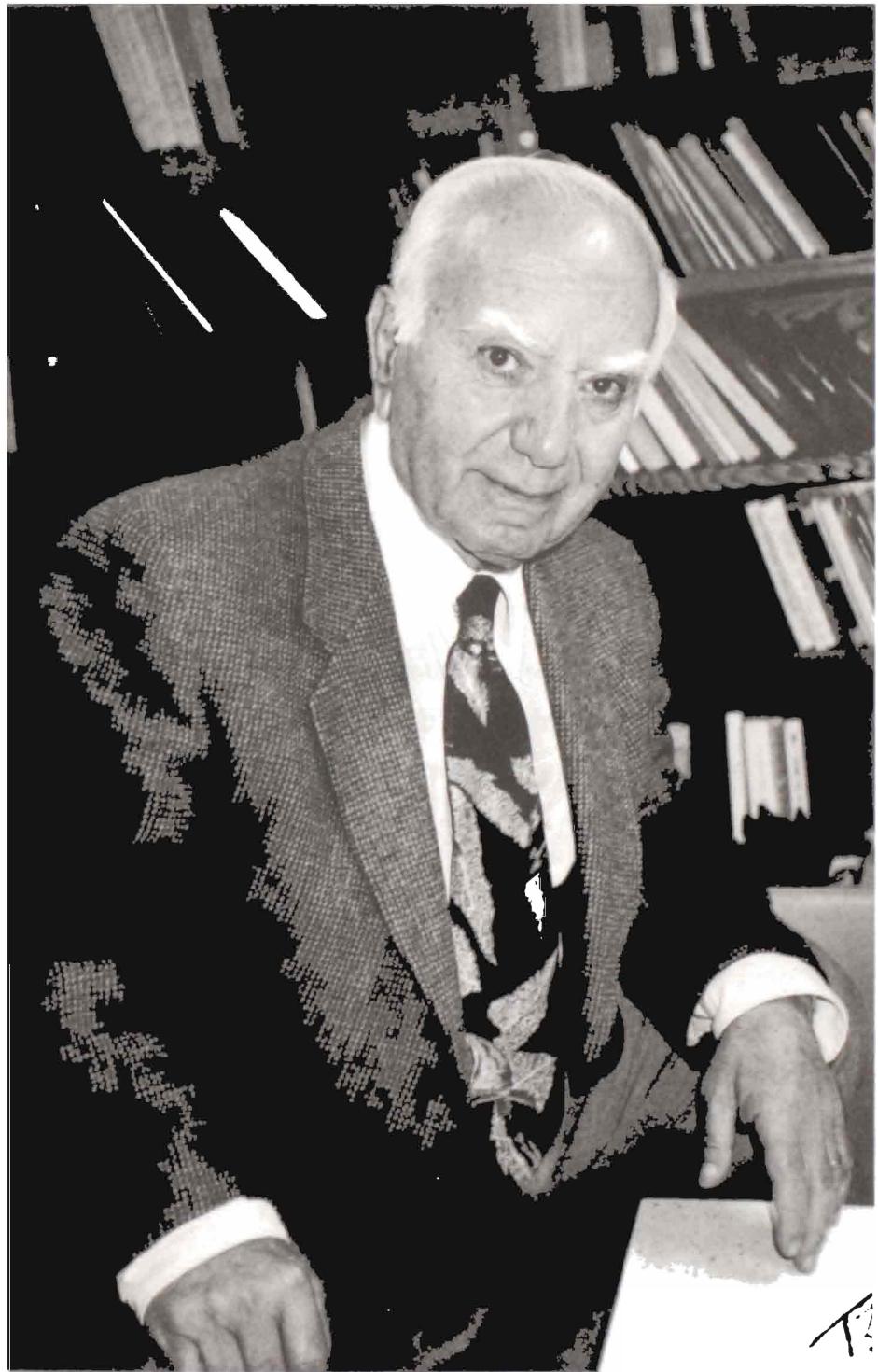

Լոս ԱՅՃԵԼՇԱ
1995

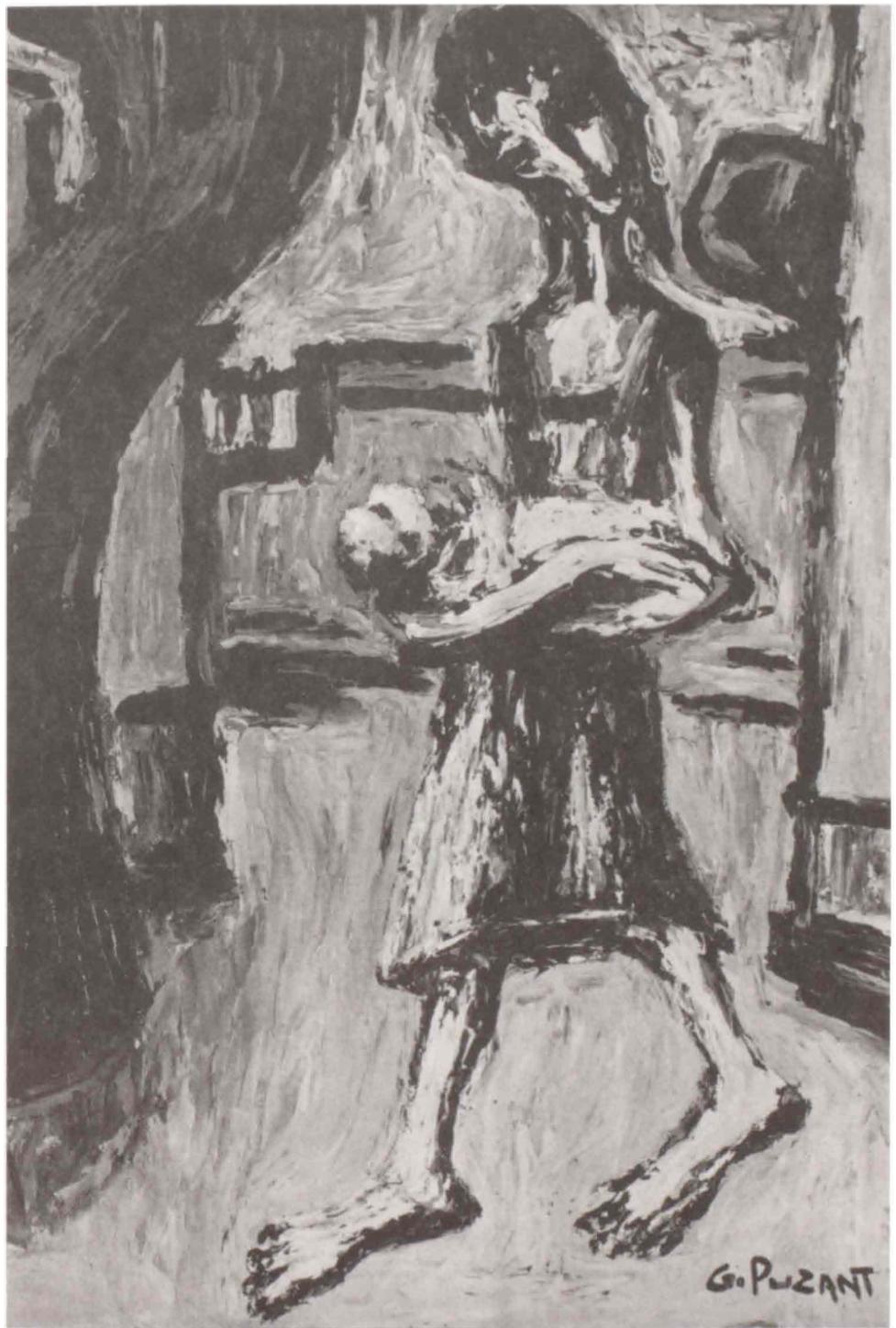
LIBARID AZADIAN

**The Orphans
of the Armenian
Genocide**

**Los Angeles
1995**

ԼԻՊԱՐԻՏ ԱԶԱՏԵԱՆ

Եղեռնէն Վերապրող, գործ՝ Բիլզանդ Կոճամանեանի

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Թուրքը, 1915-էն մինչեւ 1918-ը, եւ յետոյ՝ մինչեւ 1922-ը, մէկ ու կէս միլիոն հայ ջարդեց, բայց չկրցաւ իր նպատակին հասնիլ, հայութիւնը բնաջնջել: Զհասաւ իր նպատակին, որովհետեւ այն պատերազմի մէջ, որուն ընթացքին ան ծրագրած էր ոչնչացնել ամրող հայութիւնը, Օսմանեան կայսրութիւնը պարտութիւն կրեց:

Անապատներուն մէջ, խոր ձորերուն եւ վիհերուն մէջ, խոպան ու անջրդի տարածքներուն վրայ ողջ մնացած հայ մանուկը որբացաւ, հայ ծերութին կֆեցաւ, հայ մայրն ու մամիկը արիւնակամ դարձան: Թուրքը կարծեց, թէ իր նպատակի կէս նամբուն վրայ մնացած հայն ալ պիտի ոչնչանայ արեւին ու աւազին տօքէն, անձրեւի հեղեղներէն ու սամումներէն, համանարակներէն եւ գիշատիչներէն:

Անոնք, այո՛, խլեակներ էին, սակայն չոչնչացան:

Անոնք ապրեցան:

Յաղթանակած դաշնակիցներու ժողովուրդները, եւրոպական եւ ամերիկան ցամաքամասներուն վրայ իրենց կազմակերպած բարեսիրական եւ բարեգործական ընկերութիւններու միջոցաւ եւ մարդասէր անձնաւորութիւններու աջակցութեամբ, աեռք մեկնեցին հայ խլեակներուն՝ փրկելով զանոնք ամբողջական կորուստէ:

Աշխարհի մարդասիրական այս վերաբերմունքին մէջ իրենց մասնակցութիւնը ունեցան նաև Օսմանեան կայսրութեան տիրապետութենէն հեռու ապրող ազգասէր եւ անձնուէր հայորդիները:

Հայ խլեակները ապրեցան:

Հայու տոկունութիւնը եւ ապրելու աննկուն կամքը, ինչպէս եւ միշտ, յաղթանակեցին: Հայութիւնը վերապրեցաւ եւ այդ վերապրողներէն ունեցանք Արշիլ Կորքիներ, Գուրգէն Մահարիներ,

Վարդան Աճէմեաններ, Նայիրի Զարեաններ, Անդրանիկ Ծառուկեաններ, Յարութիւն Կալենցներ...

Նատ գիրքներ գրուած են Մեծ Եղեռնի մասին, սակայն այդ Եղեռնի խլեակներէն՝ որբերուն ամբողջական պատմութիւնը տակաւին գրուած չէ: Ատոր պակասը մասամբ մը լրացնելու նպատակով, բանի մը տարիններու անխոնջ ուսումնասիրութիւններէ ետք, ուզեցի իմ համեստ ուժերովս տպագրութեան յանձնել «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» սոյն հատորը:

Այս գիրքը ատաղա մըն է ապագայ պատմաբաններու համար, մասնագիտական ուսումնասիրութիւններ կատարելու եւ աւելի մշակուած ու կատարելագործուած Եղեռնի որբերուն պատմութիւնը գրելու համար:

Առանց բարեկամներու օժանդակութեան, այս հատորը լոյս չէր կրնար ընծայուիլ: Մասնաւոր շնորհակալութեան խօսք ունիմ հայրենի վիպագիր Պրն. Ստեփան Ալաջաշեանին, բանաստեղծ Վահագն Դաւթեանին, արեւելագէտ-պատմաբան Տոնք. Փրոֆ. Ռուբէն Սահակեանին, տեղաբնակ գրագէտ «Նաւասարդ» հանդէսի վարիչ խմբագիր Պրն. Արմէն Տօնյեանին, պատմաբան Պրն. Բիւզանդ Եղիայեանին, Ուոթըրթառուն, Պրն. Լեւոն Ցովսէփեանին, Երեւան:

Շնորհակալ եմ նաեւ բազմաթիւ այլ անձերէ, որոնց անունները յիշատակած եմ շնորհակալիքի ցուցակին մէջ:

Աշխատած եմ հնարաւորին չափ հարազատ մնալ պատմական իրողութիւններուն, իրադարձութիւններուն, դէպքերուն: Եթէ որեւէ պարագայի սխալ կամ մոռացում եղած է՝ ապա կամքէ անկախ պատճառով է, եւ ոչ դիտումնաւոր:

ԼԻՊԱՐԻՏ ԱԶԱՏԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԳԻՐՔ, ՈՐ ԾՆՈՒԵԼ Է ՏԻՇՏ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ

Այս գիրքը կարող էր նաև «Կոտորածն Մանկանց» վերնագիրը կրել, եթէ աւետարանական Հերովդէսի լոկ մէկ՝ Բեթղեհէմ քաղաքում նիւթած նախնիրն այնքան գունատ չթուար քաներորդ դարի Հերովդէսների ոճրագործութիւնների համեմատութեամբ, եւ, բացի այդ, եթէ գրքի նպատակն այլ չլինէր:

Այս գիրքը կարող էր նաև «Մատեան Յարութեան» վերնագիրը կրել, եթէ այդ ոճրագործութեամբ մահուան դատապարտուած մանկանց թիւը յարութեան հրաշքին արժանացածների հետ համեմատած այդքան ահուելի չլինէր:

Այս, քաներորդ դարի ցեղասպաններն ամէն ինչ մանրամասնօրէն ծրագրել, ամէն ինչ արել էին, որ պատմութեան մէջ մինչ այդ չտեսնուած ոճրագործութիւնից, որն Հայոց Մեծ Եղեռն անունը ստացաւ, չփրկուի ոչ մի հայ, ոչ մի հայ մանուկ:

Հեղինակը գրքի ներածականում յիշեցնում է.

«1915-ի Ապրիլի սկիզբը, Իթթիհատի Կեդր. Մարմնին գաղտնի մէկ ժողովին որոշումն է, որ կ'ուզեն իրագործել: Այդ ժողովին, որուն կը նախագահէր Թալէաթ, ինքը՝ կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար Տոքթ. Նազըմն է, որ խօսք կ'առնէ.

Պարոններ, եթէ 1909-ի Ատանայի եւ այլ վայրերու մէջ մեր կատարել տուածին պէս կամ Համիտեան ջարդերուն մեթոտով պիտի շարժինք, բնաւ ճամբայ չելլենք, այս անգամուանը, մանաւանդ եռք պատերազմը մեզի սրանշելի պատեհութիւնը կու տայ, «Մէկ հատիկ հայ շմնալու» կարգախօսով պիտի գործի սկսինք...

Պեհատոտին Շաքիրն ալ կ'աւելցնէ.

Ծեր, կին, երեխայ, անկարող, նկատի չ'առնուիր, պէտք է բոլորն ալ բնաշընջուին»:

Ամէն ինչ, այո՛, վայրենաբարոյ սառնասրտութեամբ եւ ոճրագործ-ներին յատուկ մանրամասնութեամբ էր ծրագրուած, հաշուի էր առնուած իրաքանչիր մանրուք, բայց, այնուամենայնի մի «մանրուք» վրիպել էր նրանց աշքից... Դա դարաւոր գոյապայքարով հայ ժողովրդի ձեռք բերած ապրելու, մաքառելու կարծրացեալ կամքն էր, նրա զարմանալի կենսունակութիւնը:

Եւ, այո՛, այս գրքին կարելի էր տալ նաև «Մատեան Յարութեան», նոյնիսկ «Մատեան Հրաշալի Յարութեան» վերնագիրը, թէեւ, ինչպէս ասացի, այդ ոճրագործութեամբ մահուան դատապարտուածների թիւը յարութեան հրաշքին արժանացածների թիւի համեմատութեամբ ահուելի էր:

Ո՛չ, սա գիրք չէ Հայոց Մեծ Եղեռնի մասին ընդհանրապէս: Ինչպէս ցոյց է տալիս նրա վերնագիրը, գիրք է այդ եղեռնից փրկուած ու վերապրած որբերի մասին, իր տեսակի մէջ աննախընթացն ու առաջինը եւ այդ իսկ պատճառով խիստ արժէքաւոր, խիստ ուսանելի եւ, որ ամենակարեւորն է, խիստ այժմէական...

Ես այս գրքի հեղինակի հետ միայն մէկ, այն էլ, աւա՞ղ, խիստ կարճատեւ հանդիպում եմ ունեցել: Ծերմակած, տարեց մարդ է, որին, սակայն, «ծերունի» անուանելը հոգուդ վրայ մեղք վերցնել կը նշանակէր: Ամբողջովին եռանդ էր, շարժում, նպատակալացութիւն: Պատմեց, որ «Հայ որբերը մեծ Եղեռնի» վերտառութեամբ գրքի վրայ է աշխատում եւ Հայաստան է եկել լրացուցիչ նիւթեր հաւաքելու: Գրասեղանիս դրեց գրքի արդէն իսկ պատրաստ առաջին գլուխները, ասաց, որ ԱՄՆ վերադառնալուց յետոյ անընդմէջ աշխատելու է գրքի վրայ, եւ յոյս ունի կարծ ժամանակում աւարտել այն: Խոստացաւ աւարտելուց յետոյ ուղարկել ինձ ու խնդրեց, որ եթէ հաւանեմ, մի փոքրիկ նախաբանով ուղեկցեմ այն:

Եւ ահա գրասեղանիս վրայ է այդ գրքի ձեռագիրը: Բառացի իմաստով ձեռագիրը, քանի որ մեքենագրուած իսկ չէ, բայց այնքան մարգարտահատիկ, գեղեցիկ ու ընթեռնելի է, որ մեքենագրութեան հարկ իսկ չունի:

Դեռ առաջին գլուխները կարդալիս զգացել էի, որ թէեւ մասնագէտ պատմաբան չէ, բայց իր ձեռնարկած գործին նուիրուած է այնպիսի անմնացորդ սիրով ու եռանդով, որոնք կարող են մասնագիտութեան փոխհատուցումները լինել:

Եւ, յիրակի, երբ ձեռագիրն ամբողջութեամբ կարդացի, տեսայ, թէ ինչպիսի վիթխարի աշխատանք է կատարուած հնարաւոր բոլոր տեղերից փշուր-փշուր հաւաքելու հայ որբերի վերապրումին ու յառնումին վերաբերող ամէն փաստ, ի յայտ բերելու եւ հանրութեան սեփականութիւնը դարձնելու անուններն այն բոլոր հայրենի եւ օտար բարերար-

Աերի, ովքեր այդ դժնի, մահաշունց տարիներին ձեռք են մեկնել հայ որբերին ու փրկել նրանց ստոյգ մահից, արժանին հատուցել այն բոլոր հայրենի եւ օտար բարեգործական կազմակերպութիւններին, որոնք արել են ամէն ինչ, իրականութիւն դարձնելու յարութեան զարմանալի հրաշքը:

Այլ խօսքով, այս գիրքը իրայատուկ ու արժանաւոր ձօներգութիւնն է ոչ միայն հայ ժողովրդի ոգու տոկունութեան, ապրելու կամքի ու հաւատի, այլև աշխարհի այն ճշմարտապէս մեծ ու բարեգութ մարդկանց, որոնց յիշատակը յաւերժանայ պիտի նաև այս գրքի էջերում:

Լիպարիտ Ազատեանը մեծ յարգանքի ու գնահատանքի արժանի գործ է կատարել: Ես աւելին կ'ասէի, նա մեր սեղանին է դրել մի գիրք, որ այսօր հաց ու ջրի նման անհրաժեշտ է մեզ:

Կան, այս, գործեր, որոնք իրենց բուն արժեքից բացի, նաև յաւելեալ արժեք են ստանում, երբ ծնւում են ճիշտ ժամանակին ու ժամանակից հնչեղութիւն են ունենում:

Լիպարիտ Ազատեանի գիրքը այսօր մեզ շատ է պէտք, պէտք է որպէս բարեգործութեան դասագիրք ու գթութեան ձեռնարկ, որովհետեւ՝

Սուսգայիթեան ոճրագործութիւն, եւ որբեր...

Գանձակեան եղենն, եւ որբեր...

Ահաւոր, աննախընթաց, աշխարհը ցնցած երկրաշարժ՝ եւ որբեր...

Արցախեան բարձունքներում ամէն օր զոհուող քաջարի ազատամարտիկներ՝ եւ որբեր...

Խաւար, սառնամանիք, քաղց՝ եւ որբեր...

Հայատացած եմ, բոլոր նրանք, ովքեր կը կարդան Լիպարիտ Ազատեանի գիրքը, առաւել գորովանքով, առաւել սիրով ու քննչանքով կը բոնեն այսօրուան հայ որբերի թաթիկներից՝ նրանց դուրս բերելու այն խաւար ու ահաւոր լաբրինթոսից, ուր բախտի դաժան հարուածներով յայտնուել են նրանք եւ իրենց լայն բացած աշքերով օգնութիւն ու կարեկցանք են աղերսում...

ՎԱՀԱԳՆ ԴԱԻԹԵԱՆ

ԻԲՐԵՒ ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

(Պատմական Ակնարկ մը)

Օսմանեան Կայսրութեան տիրապետութեան օրօք, երկրի փոքրամասնութիւնները կը հալածուէին եւ կ'ենթարկուէին բռնի իսլամցման՝ հաւատափոխութեան, որ է նաև ազգափոխութիւն՝ համազօր բնաշնչումի:

Այսպիսի դաժանութեան զոհ կ'երթային քրիստոնեանները, մասնաւորաբար Արեւմտահայաստանի հայ բնակիչները: Հայ ժողովուրդը իր իսկ հայրենիքի մէջ կ'ապրէր դարերով որպէս օտարներու, պարսիկի եւ բուրքի հպատակ: Եւ ահա այդ ստրկական հպատակութենէն ազատուիլն էր, որ դարձաւ մեր ազատագրական պայքարի էութիւնը եւ սկիզբ դրաւ շրջանի մը, երբ երեւցան հայկական հարցն ու հայ դատը:

Հայ ազատագրական շարժումն ու հայկական դատը իբրև պատմական երեւոյթ առաջին անգամ պաշտօնապէս ձեւաւորուեցան 1678-ին Էջմիածնոյ մէջ, ուր տեղի ունեցաւ ազգային առաջին մեծ ժողովը, որուն կը մասնակցէին երիտասարդ հայրենասէր, Խորայէլ Օրին¹ (1659-1711), Զուղայեցի Կաթողիկոսի նախագա-

1. Քան տարեկան չեղած կջմիածնոյ ժողովէն ետքը հօր՝ Մելիք Խորայէլ Հետ Հայաստանի ազատագրութեան հարցով, յատուկ յանձնարարութեամբ կը մեկնի Եւրոպա: 1679-ին կը հասնի Պոլիս. 1680-ին Վենետիկ, 1683-ին Փարիզ: Հոն կ'անցնի զինուրական ծառայութեան եւ սպայի աստիճանով կը մասնակցի անգլօ-ֆրանսական պատերազմին: Գերի կ'իյնայ եւ գերութենէն ազատուելով կ'երթայ Գերմանիա: Այնտեղ 1698-ին Եռհան Վիլհելմին կը համոզէ զրադուիլ Կովկասով, յատկապէս Հայաստանով: Վիլհելմին յանձնարարութեամբ կը ժամանէ Վիեննա եւ Տուկանայի գուքս Կողմաս Յ-րդի համաձայնութիւնը ստանալով՝ կը վերադառնայ Հայաստան: Այդ ժամանակ (1699 թ.) փոխուած էին կաթողիկոսները, եւ կջմիածնի նահապետ Ա. Եղեսացին ու Գանձասարի Սիմէոն Կաթողիկոսները չեն արձագանգեր Օրիի առաջարկներուն:

Սիւնիքի տասնմէկ մելիքներուն խորհրդաժողովի յանձնարարութեամբ Խորայէլ Օրին նորէն կը մեկնի Եւրոպա, ուրկէ կ'անցնի Մոսկուա եւ Հոն կը կազմէ յստակ եւ յատուկ ծրագիր մը Հայաստանը ազատագրելու. սակայն երկար տառապանքներէ ետք, իր ծրագրին յաջողութիւնը չտեսած, առաքելութեան կէս ճամբին, յանկարծամահ կ'ըլլայ Աստրախանի մէջ՝ 1711-ին:

հութեամբ, եւ շատ երեւելի անձնաւորութիւններ: Անոնց միակ օրակարգը եղած էր փրկել հայ ժողովուրդը օտարներու լուծէն՝ դիմելով Եւրոպական տէրութիւններու օժանդակութեան:

Եւ ահա ԺԸ. դարուն, ապահնելով Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի խոստումներուն՝ Ղարաբաղի հայերը ապստամբութեան դրօշը կը պարզեն եւ Դաւիթ Բէկի² ու Մխիթար Սպարապետի³ առաջնորդութեամբ՝ պարսկի եւ թուրք զօրքերը կը վտարեն Ղարաբաղէն: Ազատագրական պայքարի փայլուն էջ մըն էր ասիկա, որ կ'արանագրուէր մեծ հպարտութեամբ:

1828-ին ռուսական եւ պարսկական պատերազմի հետեւանքով կը կնքուէր Թուրքմենչայի դաշնագիրը, որով Ռուսաստանը կը տիրանար Երեւանին եւ Նախիջեւանին, եւ, այսպիսով առաջնանգամ, Ռուսաստան մուտք կը գործէր Հարաւային Կովկաս:

Տարի մը ետք՝ 1829-ին, ռուս-թրքական պատերազմը կը ծագէր. Ռուսաստանի յաղթանակով եւ Ատրիանապոլսոյ դաշնագրով՝ ռուսերը կը տիրանային Ախալցխայի ու Ախալքալաքին:

Այսպիսով, մէկ Պարսկաստանի, մէկ Թուրքիոյ դէմ տարած յաղթանակով, Թուրքմենչայի եւ Ադրիանապոլսոյ դաշնագիրներով՝ Հայաստանի մէկ մասը կ'ազատագրուէր պարսիկ եւ թուրք իշխանաւորներէն, եւ կը ստեղծուէր Ռուսահայաստանը:

Հայ ժողովուրդը ազգային ինքնագիտակցութեան նոր վերելքին մէջ կը մտնէր, դպրոցներ կը բացուէին թէ՛ Կ. Պոլսոյ մէջ (ինչպէս Սկիւտարի Ճեմարանը) եւ թէ՛ Վանի մէջ՝ ինչպէս Վարժապետանոցը, ապա Լազարեան Ճեմարանը Մոսկուայի մէջ եւ Ներսիսեան Վարժարանը՝ Թիֆլիսի մէջ: Ռուսաստանի Կովկաս իջնելէն տասը տարի յետոյ էր որ, Ազգային ինքնագիտակցութեան զարթնումի շրջան մը կ'ըլլայ նաեւ Թուրքիոյ մէջ, երբ

2. Դաւիթ Բէկի ծննդեան թիւը մեզի անյայտ է: Եղած է Սիւնեաց աշխարհի ազատագրական շարժման առաջնորդը: 1720-ական թուականներուն հայ ազատագրական շարժումը զինուած պայքարի շրջանին մէջ մտաւ: 1722-ին Սիւնիքի հայ բնակչութեան զինուած շարժումը զլինաւորելու համար Թիֆլիսէն Հայաստան եկաւ զինուորական կրթութիւն ստացած քաջ եւ իմաստուն սպան, որ կազմակերպեց հայկական ուժերը, ամրութիւններ շինել տուաւ, ուազմական եւ տնտեսական յենարաններ ստեղծելով եւ յանկարծակի յարձակումներով պարտութեան մատնեց թշնամիններուն ուժերը: Վախճանած է 1725-ին:

3. Մխիթար Սպարապետ՝ Դաւիթ Բէկի զինակիցներէն մէկը, որ յետոյ փոխարինեց Դաւիթ Բէկին եւ 1726-էն սկսեալ ինք ղեկավարեց ազատագրական պատերազմը: Անոր յաղթանակներուն չնորհիւ Իրանի Սեֆեան շահ Թահմազ 2-րդը ճանչցաւ Սիւնիքի հայոց անկախութիւնը: Սպանուած է դաւադրաբար, 1727-ին:

1

ՀԱՄԱՅՆԱՐԴԱՅԻՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԸ
ԵՒ
ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմութեան վաւերական աղբիւրները մեզ կը հաւաստեն, որ ծրագրուած եղեռնը պիտի սկսէր տարագրութեամբ, տեղահանելով հայը իր օրրանէն եւ աքսորելով դէպի անապատները՝ Պոլսոյ մերձակայ վայրերէն դէպի արեւելեան եւ հարաւային տարածքները։ Զանգուածային տեղահանութիւնը պիտի սկսէր այն ժամանակ, երբ Թուրքիան մտնէր պատերազմի մէջ, պատերազմ մը, որով զբաղուած պիտի ըլլային բոլոր պետութիւնները եւ ժամանակ ու առիթ պիտի չունենային միջամտելու։

Տեղահանման ճիշտ ժամանակը նոյնպէս ծրագրուած էր։ Ան սկիզբ պիտի առնէր Թուրքիոյ պատերազմին մասնակցելէն վեց ամիս ետք։ սակայն նախատեսուած թուականէն առաջ, որպէս ուազմական-զգուշական միջոցառում, նախապէս պիտի վտանգազերծուէին որոշ գաւառներ, հայկական համայնքներէն պիտի հեռացուէին հեղինակաւոր եւ ազդեցիկ անձնաւորութիւններ, անոնք, որոնք կրնային խանգարել բռնազաղթը՝ զէնքի կոչ ընելու չափ։

Այս էր պատճառը, որ հայոց մեծ տարագրութիւնը երկու հանգրուաններով կը կատարուէր։*

Ստորեւ կը ներկայացնենք ցուցակ մը, որ արդէն հրատարակուած է հայկական մամուլին մէջ։

Իզմիթ	100 հոգի
Պարտիզակ	80 հոգի
Պրուսա	40 հոգի
Պալբիեսէր	30 հոգի
Ատարազար	80 հոգի
Մարզուան	20 հոգի
Տիգրամակերտ	820 հոգի
Կարին	600 հոգի
Սերաստիա	500 հոգի
Շապին Գարահիսար	50 հոգի
Կեսարիա	200 հոգի

Պոլսոյ մտաւորականները կը ձերբակալուին Ապրիլ 24-ին։

Երկրորդ հանգրուանը, Թուրքիոյ գաւառներու հայ ժողովուրդի ընդհանուր տարագրութիւնն է։

* Հոս չեմք խօսիր հայ երիտասարդութիւնը զօրակոչելով բանակային խրամատմերու մէջ զանոնք ոչնչացմելու ծրագրի մասին։

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՎԵՅ ՆԱՀԱՆԳԱՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ
1912

(Բացի Հիքքիարի և Սղերդի, Տիառակրիդի և Մալաթիու Հարապին,
 Սվազի Արեմտեան և Հիսիս-Արենելեան նողամասերէն)
 Առնուած՝ «Հայկական Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին առջև» պրակէն, Մինաս Զերագ, Կ. Պոլիս:

	Էրդրում	Վաճ	Պիրիս	Խարբերդ	Տիարակրիդ	Սվազ	ԳՈԽՄԱՐ
Թուրքը	240,000	47,000	40,000	102,000	45,000	102,000	666,000
Այլ ազգի խալամներ	105,000	75,000	87,000	95,000	55,000	55,000	512,000
							1,178,000
Հայեր	215,000	185,000	180,000	168,000	105,000	165,000	1,018,000
Այլ ազգի քրիստոնեաներ	12,000	18,000	15,000	5,000	60,000	55,000	165,000
							1,183,000
Այլ կոօմներ	58,000	25,000	60,000	80,000	31,000	—	254,000
	630,000	350,000	382,000	450,000	296,000	507,000	2,615,000